

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА
Газета выходит с марта 1994 года

“ВИЖДАН АВАЗИ”

ۋىجدان ئاۋازى

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي - سىياسىي گېزىت 4 گېزىت 1994 - ۋىلى مارت ئېيىدىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

“VIJDAN AVAZI”

REPUBLICAN SOCIO-POLITICAL NEWSPAPER
The Newspaper published from March 1994

ئاپلىق گېزىت
НОВАБРЬ
1998 - ۋىلى
30 - نويابىر
دۈشەنبە
№ 11(48)
نەزىكىن
باھادا سېتىلىدۇ

سادىر پالۋاننىڭ ئىنقىلابىي روھى قەلبىمىزگە مەڭگۈ ياشايدۇ

زات ئارقىلىق خەلق ئۈستىدىكى سەپلىقنى بېكار قىلغانلىقىنى جاكارلايدۇ. مەزمەنات چىغلىق مازارلىق ئەھمەتخان غوجىنى يېنىغا ئېلىپ، ئوردا دىغا كىرىپ كېلىدۇ. ئوردا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، مەزمەناتنى سۆلتان، ئاب-دورۇسۇل بەگنى ئەمىرلەشكەن نەسىر-دىن ئەلەمنى (يەركەندىلىك نىزامىدىن ئاخۇننىڭ دادىسى) قازى كالان، شاۋكەت ئاخۇننى قازى لەشكەر سايلايۇ. ئامما، ئوردا ئەھمەتخان غوجا باشلىق پىنتە - ئىغۇا كۆكلەش كە باشلايدۇ. بۇ چاغدا سادىر پالۋان ئېگەمقولى، خۇداقولى دېگەن ئىككى بالىسىنى يېنىغا ئېلىپ، بايانداي سەپلىك كۈن پېتىش تەرىپىدىن خەت دەك كولاپ، ئۈنىگە دورا قۇيۇپ، پىلتىغا ئوت يېقىپ، سېپىلىنى پارتلىما تىپ تاشلايدۇ. ئۈچ كۈن قۇچاڭلاشما چىڭ قىلىپ، قورغاننى ئېگىلەيدۇ. قورغاننى ئېگىلەشتىن بۇرۇن سادىر پالۋان باشچىلىقىدا بايانداي بىلەن كۆرە ئارلىقىدىكى چەيلەڭزىگە 6 - 7 چىل قىرىم توسما تام ياساپ دۈشمەننى باياندايغا تۈتكۈزۈمەي زەربە بېرىپ، غەلبە قازانغان. شۇ ۋىلى ئەتىيازدا چەت ئەللىك ماھمۇت غوجا دېگەن زات پەيدا بولۇپ، يوغان قارىباغچىنى ئىچىنى ئويۇپ، بىر قانچە يەردىن چەمبەرلەپ، زەمبەك ياسايدۇ. ئۇ ئىككى - ئۈچ قەبىم ئېتىلىپ، يېرىلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ماھمۇت پوچى» دەپ ئاتىلىپ قالىدۇ. بىراق خەلق ئىچىدە ئىناۋەت تاپىدۇ.

سادىر پالۋان سۈرىتى. رەسسام: زەينىدىن يۈسۈپ

موشۇ قالايمىقانچىلىقلاردا ئەھمەتخان غوجا (چارۋىسى - 25) ئوردا كىنىغا باغلانغان ماھمۇت پوچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مەزمەناتنىڭ ئوغلى خىزىرخانىنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، ئۇنى ئابدورۇسۇل بەگكە ئارتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەزمەناتنىڭ ئۆزۈرىدىكى ھەسەت ئۈستى چوقچە لايىدۇ. مەزمەنات يېنىغا ئەھمەتخان غوجىنى ئېلىپ، ئاۋال ئابدورۇسۇل سۇل بەگنىڭ قېستىناتىسى ئەھمەت غەزىنچىنى، ئاندىن ئابدورۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرىدۇ. كېيىن «ئابدورۇسۇل جىياڭجۈن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن» دەپ خەلقنى تىنچىتىدۇ. بۇ چاغدا ئابدورۇسۇل بەگنىڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى، خەلقپەرۋەر زات نەسىردىن ئەلەم تۇتقۇندا ئېدى. مەزمەنات نەسىر بەگنى قاتلىنى تەييارلاپ بۇ زاتنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرگۈزۈپ، سادىر پالۋاننى تۇتقۇن قىلىپ غۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدە قاتتىق نارازىلىق باشلىنىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن پايدىلانغان ماھمۇت پوچى يېنىغا يەنە ئەھمەتخان غوجىنى ئېلىپ، مەزمەناتقا ھۇجۇم باشلايدۇ. ئاندىن ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، سۆلتانلىق تەختىنى ئېگەللەيدۇ. بىراق، ئۇ بۇ (ئاخىرى 2 - بەتتە)

بۇنىڭدىن بىر قانچە ۋاقىت بۇرۇن «ئالۋاڭنى تولۇق تولىمىدىڭ» دەپ، ھەيۋە قىلىپ، جىياڭجۈن ئىلى ھەكسىمى مەزمەناتنى قولغا ئالغان ئېدى. ئۇ نەسىردە خەلقنى ئېغىلغان ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى يوشۇرۇپ قالغان. مەزمەناتنىڭ ئىشىنى ئىشىك ئاغدا بېگى - ئورۇن باسارى ئابدورۇسۇل بەگ ئېلىپ كېتىپ باراتتى. قوزغىلاڭ قوزغىلىشتىن بۇرۇن جىياڭجۈن ئاب-دورۇسۇل بەگكە 500 پالۋان تەييارلاپ بېرىشنى تاپشۇرغان. بەگ ھەر تۈرلۈك باھانلار بىلەن بۇ ئىشنى كېچىكتۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، تازا ئۇختىسىغا كېلىپ، ھەربىي تەييارلىق رىۋاجلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىلى جىياڭجۈننى قارمىقىدا 40 مىڭ مۇنتەزىم ئارمىيە بار ئېدى. بۇنىڭغا قارشى 20 مىڭ پىدائى ھازىرلاتتى. تۈنگانلارنىڭ ۋەكىللىرى خەنجەر ئاخۇن، ياڭور ئاخۇن، ئاشۇر ئاخۇنلار بىلەن بىللە ھەرىكەت قىلىش كېلىشىمى تۈزۈلدى. مانا شۇ چاغدا ئابدورۇسۇل سۇل بەگ ئەلاخان پالۋاننى قازانچى غولدىكى سادىر پالۋانغا ئەۋەتتى. جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرغان سادىر پالۋان قوشۇنى جىددىي ھەرىكەتلىنىپ، بىر ھۇجۇمدىلا كونا چىڭگەڭزىنى قولغا ئېلىپ، باياندايغا ئورۇنلىشىدۇ. بۇنىڭدىن ھەزەر ئەيلىگەن جىياڭجۈن مەزمەناتنى قويۇپ بېرىپ، مەزمەنات

قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن شەخسى قەھرىمانلىقتىن ھېچ بىر غالىبىيەت قازىنىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، ئاخىرى قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، پارتىزانلار ھەرىكىتىگە ئۆتكەنلىكىنى، ھەرىكەت بارغان سېرى رىۋاجلىنىپ، ئاۋرال تېغىدىكى قازانچى غولغا جايلاشقانلىقىنى ھېكايە قىلدى. مانجۇر - خىتاي چېرىكلىرى بىلەن ئېلىشىشقا باشلىغان، سادىر پالۋان قوشۇنىنىڭ نىيەت بىرلىكى ۋە جەڭ گۇۋارلىقى ۋايىغا يەتكەن بىر چاغدا ئىلىدە خەلق قوزغىلىشى كۈتۈرۈلدى. 1840 - ۋىللاردىكى خىتايىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىكى يۈز بەرگەن نەپىيۈن ئۆرۈشى، 1850 - ۋىللاردىكى تەيپىن - تەڭگۈ قوزغىلىشى چىن سۇلالىسى ئوردىسىنى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن قاتتىق ھال - سىرتىپ قويدى. موشۇ باھانە بىلەن ئىلى جىياڭجۈننى خەلق ئۈستىدىكى سېلىق ئىنۇن ئىككى خۇ يەنى 768 كە لوگرامدىن ئوتتۇز ئىككى خۇ، يەنى ئىككى توننىدىن ئارتۇق بۇغدايغا كۆتەردى. مانا شۇ چاغدا راشىدىن خان غوجا، قەشقەردە سىدىق بەگ، يار-كەندە - ئابدورۇخان، خوتەندە - ھېيى بۇللا ھاجىلار باشچىلىقىدا خەلق قوزغالدى. شۇ ۋىلى 12 - ئۆكتەبىر كۈنى ئىلى خەلقى باش كۆتەردى.

ماۋزۇدا تەييارلىغان دوكلاتىنى ئوقۇشقا باشلىدى: «ئۇلۇق بوۋىسىمىز سادىر پالۋاننىڭ ئىككى نەسىردىن بېرى ۋۇجۇدىمىزدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئەۋلاتلار ۋۇرىگىنى تەۋرىتىپ، كۆڭلىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئوي-غاتماقتا. سادىر پالۋان 1798 - ۋىلى دۇنياغا كەلگەن. سادىرنىڭ ئاتىسى خوشەھمەت بىلەن يولداشمەت ئاكا - ئوگا ئېدى. يولداشمەت ۋېلىۋاي يولداشمەتنىڭ دادىسى بولۇپ، يۈرتداشلىرى ئۇلارنى خوشەھمەت تىكە، يولداشمەت تىكە - دېيىشەتتى. سادىر پالۋاننىڭ كەنجە ئەۋلاتلىرىدىن تالانتلىق رەسسام ئەبەيدۇللا نەسىرەم زىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە ئۇلار خوتەن قاراقاش تىكە مەھەللىسىدىن بولغان. نەسىرەمىزى بوۋاينىڭ چوڭ ئوغلى ياقۇپجان ئاكىمۇ بۇ پىكىرنى تەستىقلىگەن. خوشەھمەت بىلەن يولداشمەت لەر خوتەندىن كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئىلى ۋىلايىتىدىكى جىبىلىۋىزنىڭ تۇۋىشىگە مەھەللە قۇرۇپ، ئۇنى «خوتەن تام» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىن موللىتوختىسۇزىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. سادىر «خوتەن تام»دا تۇغۇلغانمۇ، ياكى موللىتوختىسۇزىدە تۇغۇلغانمۇ، بۇ ھازىرچە ئېنىق ئەمەس. ئامما، ھەممىدىن مۇھىمى سادىر پالۋاننىڭ خەلقپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ناھايىتى ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا ئويغانغان. خەلقنىڭ بېشىغا چۈشۈۋاتقان ئېغىر-چىلىقلارغا، زۇلۇم - زۇلمەتكە داۋاملىق قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن ئۈر-غۇن قېتىم سۈرگۈنلەرگە ھايدالغان، تۈرمىلەرگە سولانغان. 15 يېشىدا بىر ئايالنى ھاقدارەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئىككى چېرىك بىلەن ئېلىپ، بىرىنچى قېتىم تۈرمىگە چۈشكەن. سادىر دەپ نېتىم يامان، 15 ياشتا ئاتالغان دەسلەپكى تۇتۇلغاندا، دۇڭ يامۇلغا قامالغان.

16 - نويابىر، دۈشەنبە كۈنى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلگىرىكى پايەختى ئالمۇتا شەھىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆرۈشچان پەرزەندى، يال-قۇلۇق قوشاقچى سادىر پالۋان تۇغۇلغانلىقىنىڭ 200 ۋىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلانغان كەچ ئۆتكۈزۈلدى. ئۇيغۇرغا مۇشۇ يېقىن ئادەم قاتناشتى. كۆرۈشچانلىق روھى بىلەن سۇغىرىلغان مۇزىكا ھەممىنى بىردىن جىمجىتلىققا ئۈندىدى. شائىر ئابدورۇسۇل ئۆتكۈر-نىڭ «ئىز» دېگەن شېئىرى ھەممىنى ھاياجانلاندۇردى. پەردە ئاستا ئېچىلدىدە زالىدىكىلەر ئۆزلىرىنى بىردىن قاراڭغۇ زۇلمەت قوشىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىشقا باشلىدى. سەھنىنىڭ تۈزىدە سادىر پالۋاننىڭ غەزەپلىك ھالدىكى، قىلىچىنى ئوڭ قولىدا غىلاپ تىن چىقىرىۋاتقان، بېشىدىكى ئاق مالتىسى ئۈزىگە يۇمشاق قىيىپتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پورتىرىتى نېسلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا چوڭ قىلىپ «200» دېگەن رەقەم يېزىلغان. ھەممىنىڭ دىققىتىنى جۈمھۇرىيەتلىك «ھۆرمەت بەلگۈسى» ئوردىلىق ئۇيغۇر تېئاتىرى نەرسىلىرىنىڭ ئورۇنلىشىدا تېئاتىرلاشتۇرغان «تەكلىماكان» سەھنە نەسىردىن ئېلىنغان كۆرۈنۈش جەلپ قىلدى. تۈردىۋى ئېلىزۋۇلۇقنىڭ زۇلمەت قاراڭغۇسىنى زىل - زىلگە كەلتۈرۈپ ئوقۇغان ۋەتەن ھەققىدىكى شېئىرى ئۇيغۇن قاتناشچىلىرىنىڭ قەلبىنى لەر-زىگە سالىدى. مەزمەنات ھوشۇرۇۋ يەكتەك كۆينەك كىيىپ، قاپقانى قىرلىغان ھالدا ۋۇلقانداك ئېتىلىپ تۇرغان دەرتلىك ۋۇرەك سۆزلىرى بىلەن قاراڭغۇ سەھنىنىڭ تۈزىدىن سادىر-نىڭ ناخشىسىنى ئېيتىپ چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ دىللارنى تەۋرەت كەن ئوتلۇق ناخشا سادىسى چەكسىز كەتكەن تەكلىماكان ۋادىسىدىكى نېزىلگەن مەزلۇم خەلقنى ئاستا ئويغاتقاندەك بولدى. موشۇ بىر پەيتتىكى يورۇغان سەھنىگە قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدە خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىستكا ماھىر نۇر راھمانوۋا كىرىپ كەلدىدە، سادىر پالۋان تەۋەللۇدىنىڭ 200 ۋىللىقىغا بېغىشلاپ ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۈگۈنكى كەچنى قىسقىچە كىرىشمە سۆز بىلەن ئېچىپ، ئۇنىڭ تەشەببۇسكارى بىلەن تەشكىلاتچىسى - شائىر رەخمىجان روزىيېۋ، شۇنداقلا، جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى پەرىھات ھاسىنوۋنى تەكلىپ قىلدى. زالىدىكىلەر ئۇلارنى گۈلدۈرلىگەن ئالقىشلار ئىچىدە قارشى ئالدى. ئاندىن كۈن تەرىپى بويىچە شائىر رەخمىجان روزىيېۋ «سادىر پالۋاننىڭ ئىنقىلابىي روھىنى قەلبىمىزدىن مەڭگۈ ئۈچەرمەيلى» دېگەن

سادىر پالۋاننىڭ ئىنقىلابىي روھى قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ

(بېشى 1- بەتتە)

سۇلتانلىق سەلتەنتىنى ئارانلا 36 كۈن سۈرەلەيدۇ. ئىسسىقكارلار ئەلا پالۋان باشچىلىقىدا ئوردىغا بېسىپ كىرىپ، ماھمۇت پوجىنى ئاتقا سۈر-رۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ. ئەلا پالۋاننى سۇلتانلىققا كۆتۈرىدۇ. بىلال نازىمنى سۇلتانلىقنىڭ باش كاتىبى قىلىپ بەلگۈلەيدۇ. سادىر پالۋاننى تۈرمىدىن چىقىرىدۇ.

ئۆزىنىڭ ئالىي جاناپ خىسلەتلىرى بىلەن ئەلگە مەشھۇر بولۇپ كەتكەن سادىر پالۋاننى خەلق بىر نەچچە قېتىم سۇلتانلىققا كۆتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئۇ «ياق، مەن جەڭ ئادىمى» دەپ تۇنمايدۇ. ئەندى كۆرە قورغىنىنى ئېلىش ئۈچۈن سادىر پالۋان باشچىلىقىدا ھەرىكەت باشلىنىدۇ. كۆرە قورغىنىنى بايئىدى قورغىنىنى ئالغان چاغدىكى پارتلىشىش ئۈسۈلىنى قوللىنىدۇ. بۇرۇن سادىر پالۋان خەندەك كولاپ، غەزەندىن تېشىپ چىقىپ، جياڭجۇننىڭ ئورغۇن بايلىقىنى قولغا چۈشۈرگەن ئېدى. ئەندى بولسا مانا شۇ خەندەك دورا كۆمۈلىدۇ.

سادىر پالۋان ئۆزى جەڭ مەيدانىدا ۋۇرگەن بولسىمۇ، رازۋېدكا ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، جياڭجۇن ئارمىيەسى ئۈچۈن يۇلتۇزدىن ئەكىلىۋاتقان 1200 ئاتتىن خەۋەر تېپىپ، ھەممىسىنى قولغا چۈشۈرگەن. ئىلى ئىشلىق ئامبىرىنى چىرىكلەرنىڭ ئوت قويۇۋېتىشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، قېلىشتىن تاشقىرى تۇرغۇنلىغان دۈشمەننى قورال - يارىقى بىلەن ئەسەر ئالغان. غەلبە ھارپىسىدا تۈن گىتلار تەرىپىگە ئۆتۈلۈپ، ياڭرۇ ئاخۇن بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى كۈچكەرتىپ، ئارىدا قان تۈكۈلۈشكە سەۋەبچى بولغان. لىقى ئۈچۈن ئەخمەتخان غوجا تۇتۇپ ئۆلتۈرىلىدۇ.

ئىش بۇنىڭ بىلەن تۈگەيدۇ. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، ساتقۇن شاۋكەت ئاخۇن سۇلتاننىڭ ئالدىغا چاقىرىلىدۇ. سۇلتان شاۋكەت ئاخۇنغا: «ئاخۇنۇم، جۈز بولۇپ كەت كەن قۇرئاننى، يەنى چۈگۈلۈپ كەت كەن قۇرئاننى نېمە قىلماق كېرەك؟» دەيدۇ. شاۋكەت ئاخۇن بولسا: «ئۇنى دەرياغا تاشلىماق كېرەك» - دەيدۇ. شۇ چاغدا ئەلا خان سۇلتان: «ئۇنداق بولسا سىلى جۈز بولۇپ كەتتىلا» - دەپ، شاۋكەت ئاخۇننى تاغاغا سولاپ، دەرياغا تاشلاۋېتىدۇ.

ئىلى سۇلتانلىقى ئەل - تۈكۈز ئازات بولۇپ، خەلق ئەندىلا قىستىرىلغان بېشىنى تۈزىگەچە، شۇ جەرياندا چار-رۇسىيەگە قارشى كۈتۈرۈلۈپ، يېڭىلگەندىن كېيىن ئىلى سۇلتانلىقىغا قېچىپ بارغان قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى تازابېكىنى ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ چاررۇسىيەگە قايتۇرۇپ بەرمىگەنلىكى سەۋەبىدىن چاررۇسىيە 1871- ۋىلى 6- ئاينىڭ 12- كۈنى ئىلىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا كۆكتالدىكى ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ چېگارا قوماندانى بېشىرىگە «ماڭا ئەلاخان سۇلتان ئوردىدىن مەنسەپ بەرمىدى» دەپ، ھەسەتخورلۇقتىن پەيدا بولغان ئۈچمەنلىكى بىلەن چېگرا رۇسلىرىغا ئېچىپ بېرىدۇ. مۇشۇ پاجىئەگە قوشۇلۇپلا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ماتەم يېشى تۈگۈلدى. ئۇ بولسىمۇ موللا توختىيۇزى خەلقنى ئۇلۇق سەردار، مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ يولباشچىسى، ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، خەلقنىڭ يالغۇنلۇق قوشاقچىسى سادىر پالۋاننىڭ قايتۇرۇلۇق تاپۋىنى يەلكىسىگە ئالغان

ئېدى. ئەينى ۋاقىتتا سادىر پالۋاننىڭ تاغ ۋۇرەكلىكى، چاققانلىقى، پاراسەتلىكى، سەزگۈرلىكى بىلەن توختىماي كۆرەش قىلىۋاتقانلىقى جياڭجۇننىلا ئەمەس، ھەتتا چار رۇسىيە دائىرلىرىنىمۇ قاتتىق دەپ - دەپ بىگە سالغان.

شۇنداق قىلىپ، تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قۇتۇرتىشى، ئىچكى ساتقۇنلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلى ئىلى ئىنقىلابى ۋاقىتتا رىۋاجلانماي، ئۇيغۇرستاندا بىر ۋاقىتتا قوزغالغان ئىنقىلاب بىلەن بىر تۇتاش ھەرىكەت قىلالىدى. ئاقسۇ، 1871- ۋىلى 22- ئىيۇندا ئىنقىلاب مۇنقىم رىزىلىككە ئۇچرىدى. 1881- ۋىلى فېۋرالدا چار رۇسىيە ئىلىنى يەنە خىتابغا سېتىۋەتتى. بۇ قايغۇلۇق ئەھۋال ئارىدىن دەرتەن شائىرىمىز سېيىت مۇھەممەت قاشى ئۆزىنىڭ «شەھرىي شېكەستە»، يەنى «قايغۇلارنىڭ بايىنى» دېگەن داستاندا:

بۇ ئىلى قولىدىن كېتىپ،
غەم ياسىدىن تەڭرى بىر ئوق.
ئەقلى يوقلار ۋۇرۇپتۇ بېخەۋەر
پەرۋايى يوق

دەپ ھەسرەتلىنىدۇ.

ئۆز دوكلاتىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سادىر پالۋاننىڭ جەڭگىۋارلىق پائىلىيىتى بىلەن خەلقىمىزنىڭ تارىخىغا باغلاشتۇرغان ئاتىق ئۆۋەتتىكى قىسسى

نۇتاتقان بۈگۈنكى كۈنلۈكتە بىز 1759- ۋىلىدىن تارتىپ ئاكا - ئۇكا بۇرەھاندىن بىلەن غوجا جاھان، رەھىم-تۇلا، تىللا قارى، زىياۋدىن، جاھانگىر غوجا، ۋەلىخان تۈرە، رەشىدىن غوجا، قاتارلىق ئۇلۇقلار ۋە يۈزلىگەن تارىختا ئۈچمەس ئىزى قالغان مەرت ئوغلانلارنىڭ مۇستەقىللىق كۈرەش يولىدىكى شەرەپلىك ناملىرىنى تىلغا ئېلىپ شىمىز ئورۇنلۇق بولسا كېرەك، ئەل ۋەتەن» تارىخى ياخشى بىلگەن ۋەتەن قاتناشچىلىرى بەلكى شۇلارنى ئۆز خاتىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ روھىغا تەسەننا ئوقۇۋاتقاندا - ھازىرقى ئەۋلات ئۇتۇش تارىخى تەجرىبىلەرنى مۇجەسسەملەش تۈرۈپ، بۇندىن بۇيانقى ئازاتلىق ھەرىكىتىگە جىددىي مۇناسىۋەت قىلىشى كېرەك ئېدى. دەپ داۋام قىلدى ئاتىق ئۆز دوكلاتىنى، - لېكىن باشقا ئىنقىلابلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا 1944- ۋىلىدىكى ئىلىدىن باشلاپ غان ئىنقىلابىنى مىسالغا ئالسا، بارلىق تارىخىي ساۋاقلارنى خۇلاسىلىغان ھالدا تەشكىللەنگەن، مۇستەقىل، كۈچلۈك رەھبىرى ئورگان بولمىغان لىقى ئۈچۈن بۇ ئىنقىلاب يەنىلا ھەر تۈرلۈك تىل بىرىكتۈرۈشلەر-نىڭ قۇربانى بولدى. «11 ماددىلىق بىسىم» نىڭ ئۆزىلا مەغلۇبىيەت، دېگەن سۆز ئېدى.

بۇگۈنمۇ يەنە شۇ ئەخمەتخان غوجىنىڭ، ماھمۇت پوجىنىڭ مىراسى نۇتاتقان بۈگۈنكى كۈنلۈكتە بىز 1759- ۋىلىدىن تارتىپ ئاكا - ئۇكا بۇرەھاندىن بىلەن غوجا جاھان، رەھىم-تۇلا، تىللا قارى، زىياۋدىن، جاھانگىر غوجا، ۋەلىخان تۈرە، رەشىدىن غوجا، قاتارلىق ئۇلۇقلار ۋە يۈزلىگەن تارىختا ئۈچمەس ئىزى قالغان مەرت ئوغلانلارنىڭ مۇستەقىللىق كۈرەش يولىدىكى شەرەپلىك ناملىرىنى تىلغا ئېلىپ شىمىز ئورۇنلۇق بولسا كېرەك، ئەل ۋەتەن» تارىخى ياخشى بىلگەن ۋەتەن قاتناشچىلىرى بەلكى شۇلارنى ئۆز خاتىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ روھىغا تەسەننا ئوقۇۋاتقاندا - ھازىرقى ئەۋلات ئۇتۇش تارىخى تەجرىبىلەرنى مۇجەسسەملەش تۈرۈپ، بۇندىن بۇيانقى ئازاتلىق ھەرىكىتىگە جىددىي مۇناسىۋەت قىلىشى كېرەك ئېدى. دەپ داۋام قىلدى ئاتىق ئۆز دوكلاتىنى، - لېكىن باشقا ئىنقىلابلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا 1944- ۋىلىدىكى ئىلىدىن باشلاپ غان ئىنقىلابىنى مىسالغا ئالسا، بارلىق تارىخىي ساۋاقلارنى خۇلاسىلىغان ھالدا تەشكىللەنگەن، مۇستەقىل، كۈچلۈك رەھبىرى ئورگان بولمىغان لىقى ئۈچۈن بۇ ئىنقىلاب يەنىلا ھەر تۈرلۈك تىل بىرىكتۈرۈشلەر-نىڭ قۇربانى بولدى. «11 ماددىلىق بىسىم» نىڭ ئۆزىلا مەغلۇبىيەت، دېگەن سۆز ئېدى.

بولدى ئۇيغۇرچە ياسىماق قىز - چوكانلار مەشغۇلى، زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلار سىمان. ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇ - زىننەت، تىل ئۈگىنىش، بولدى بەس - بەسلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك ۋىلىدىن بۇيان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خىتاي شائىرى نىيۈەن جىنىڭ شېئىرلار توپلىمىدىن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بالا تەربىيەلەش تىن تاشقىرى نىجات قىلغان خىلمۇ - خىل تائاملىرىنى دۇنيا خەلقىلىرىنىڭ تالىشىپ ئۈگۈنۈۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىلا

«بايئىدى سېپىلى ئېلىش ئالدىدا» رەسىم: سايىتجان باباجان

خەلقىمىزنى ئېزىقتۈرۈپ، ھەتتا، ئۆز نامىمىزنى توغرا ئاتاشقا قارشىلىق قىلىپ كەلمەكتە. ئۇلار خىتاي دېموكراتلىرى بىلەن تىل بىرىك تۈرۈپ، «چوڭ ئاۋتونومىيەگە» ئۆزلىرىنى ماسلاشتۇرۇپلا قالماستىن 40- ۋىلاردىكى «چىنى تۈركىستان» يەنى خىتاي تۈركىستانى ئىدىيە-سىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئامما، خىتاي دېموكراتلىرى خەتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئەپەلەشتۈرۈپ رەلىگەن ئىشلىرىنى تېخىمۇ ياخشى ئەپەلەشتۈرۈشنىڭ غەمىدا بولماقتا. ئەندى مۇشۇ پاجىئەلىك تارىخىمىزغا خاتا باھا بېرىپ كېلىۋاتقان لارمۇ يوق ئەمەس. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ياخشى ئويلىنماي خاتالىققا يول قويغان بولسا، بەزىلىرى ئەسەرلىرىنى دەۋر قاننى ئىستىغا كىرۈپلەپ يازغانلىقىدىن شۇنداق بولماقتا. مەسىلەن، چار رۇسىيەنىڭ ئىلى سۇلتانلىقىنى بېسىۋالغانلىقىنى «تىلغارلىق» نىش بولغان، ئىلىغا مەدەنىيەت ئې-

مىنى توختىماي ئازاتلىق ئۈچۈن ئوۋچ ئېلىپ كېلىۋاتقان كۆرەشلەر-دىكى يول قويۇلغان خاتالىقلارغا كۆڭۈل بۆلدى. «دەرھەقىقەت، بىز تارىخىمىزغا سىنچىلاپ نەزەر تاشلاپ دىغان بولساق 18- ئەسىردىن 20- ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ئارىلىقىدا ئۇششاق - چوڭ بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئازاتلىقى ئۈچۈن 400 قېتىم دىن ئوشۇق جەڭ قىلغانلىقىنى بىلىمىز ئۈمۈمەن، قايسى ۋە قايسىلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئىنقىلابلارنىڭ يولباشچىلىرى ئۆزلىرى باشلىغان ئازاتلىق ئىنقىلابلىرىدا مەلۇم خاتالىق لارغا يول قويغانلىقىنى ئېنىق. مەسىلەن، ئۇچتۇرپان، كۇچار، قۇمۇل، قەشقەر، خوتەن، ئىلى، شۇنداقلا، ئۇيغۇرستاننىڭ باشقىمۇ شەھەرلىرىدە كۆتۈرۈلگەن مىللىي كۈرەش لەرنىڭ تا بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ھېچ كىم ئۈچۈن سىر ئەمەس، ئەلۋەتتە. سادىر پالۋاننىڭ جاسارىتى تەرىپىل-

كىن گۈللەپ، تەرەققى ئېتىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرمەسكە بىز سادىر پالۋاندىكى جەڭگىۋار ئەجداتلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس تارىخى يولغا قانداق ۋارىسلىق قىلغان بولمىز. شەرقنىڭ ئۇلۇق شائىرى ئۆمەر ھەيىم ئۆزىنىڭ بىر رۇبىيىسىدا:

دەريادا تامچە سۇ يوق بولۇپ كەتتى، يەرگە چاڭ قوندى، كۆمۈلۈپ كەتتى. دۇنياغا كېلىشكە - كېتىشكە نېمە، بىر چۈشۈن تۇغۇلدى، ئۇ ئۇلۇپ كەتتى.

دەپ يازىدۇ. ئەگەر بىز چۈشۈندەك تۇغۇلۇپ، چۈشۈندەك ئۆلۈپ كەت مەيلى دېسەك، سادىر پالۋاندىكى، ئاب دورۇسۇل بەگدەك، ئەلاخان سۇلتاندىكى، نەسىردىن ئەلەمدەك، بىلال نازىمدەك ئۇلۇق بۇيۇملىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھلىرىنى قەلبىمىزدىن مەڭگۈ ئۆچۈرمەيلى!

زالدا ئۇزاققا سوزۇلغان گۈللۈراس ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى. ئاندىن سەھنىگە تالاتلىق نەرتىسلاردىن بولغان كلارەم توختاخۇنۇۋا چىقىپ، شائىر ساۋوتجان مەمەتقۇلۇنىڭ «ۋە-تەن» دېگەن شېئىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوقىغىنىدۇ، ئاتاقلىق ناخشىچى ئورال مۇراسىمنىڭ «ئۇيغۇرۇم» دېگەن ناخشىنى بايىدا ئورۇنلىغىنىدۇ، ئۆزبەكىستان خەلق نەرتىسى ئابدۇرېھىم ئەھمەدىيېۋ ئېيتقان «سە-در - 1»، كۆرۈنەكلىك ناخشىچى مۇرات مەمەتباقييېۋنىڭ ئىجراسىدىكى «قايىم ئۆركىشى»، داڭلىق مۇقام ئىجراسى ۋە مۇراسىمى سەيدەكرەم تۈلبېگىننىڭ «سادىر-2» ۋە «سادىر - 3» ناخشىلىرىدىن ۋە شائىر ساۋوت ئىسكەندەرۋىنىڭ «سادىر پالۋان» ناملىق شېئىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىنمۇ گۈلداس ئال قىشلار داۋاملىق ياڭراپ تۇردى.

ئەلۋەتتە، بۇ كەچنىڭ ۋىقىن قات-ناخشىلىرىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن روشەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇنى بىز ئۇلارنىڭ باتۇرنىڭ خاتىرىسىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى مەسئۇل كىشىلەر-نىڭ ئادىسىغا ئېيتىلغان مىنىتە-دارلىق سۆزلىرىدىن ئوچۇق بايقىغان ئېيىق. ھەقىقەتەنمۇ بىزنىڭ پاجىئەلىك تەغدىرىمىز بويىچە ئېلىپ قىلغان 200 ۋىللىق تارىخى سادىر پالۋاندىكى بىر سەردارنىڭ خاتىرىسى بىلەن ۋاراقلاپ چىقىش ناھايىتى قىيىن ۋە ئېغىر.

بىراق، مۇنداق پەيتلەردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆرەشچان روھلىرى ئال-دىدا باش ئېگىپ، ئىزگۈ نىيەتلەر بىلەن خەلقىگە، ۋەتەننىڭ خىزمەت قىلىشىنى ئويلىغان ھەر قانداق ئادەم تارىخىي ساۋاقلاردىن توغرا خۇلاسىە چىقىرىشقا، سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن بولسا، بەلكى ئۆز ئۈستىگە تۇر بولغان بولماسىدى. ۋە غەندىن كېيىن مۇشۇنداق ئويلار بىلەن خېلىغىچە بېنارام بولمىم. ئاخىرىدا بۇ خىلدىكى خاتىرە كۈنلىرى ھەممىلا جايدا پات - پات بولۇپ تۇر-سا، مىللىيەتلەر قەلبىگە سادىر پال-ۋان ئۇششاق جەڭگىۋار ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆرەشچان روھلىرى مەدەت بېرىپ تۇرسا، بىزنىڭ كۈچىمىز، بىزنىڭ يۇرتىمىز، بىزنىڭ ۋەتەن دىمۇ بايرام بولۇشى سۈزۈسىز، ۋە مەكچىمەن. چۈنكى، ئۇنىڭ ئىسپات سىز ھەقىقەت ئېكەنلىكى تارىخىنىڭ ئۆزى روشەن كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

ئابدۇرېھىم مۇتەللىپ ئالمۇتا

ВСЕМИРНАЯ УЙГУРСКАЯ СЕТЬ НОВОСТЕЙ

Мюнхен:

ОБРАЩЕНИЕ К ПРЕЗИДЕНТУ США

Президенту США Уильяму Джефферсону Клинтону, от 27 ноября 1998 г. от Джека Черчварда, председателя организации "Граждане против китайской пропаганды" (США).

Уважаемый господин Президент, я еще раз пишу Вам, чтобы привлечь Ваше внимание к нарушению прав человека в Китайской Народной Республике, в особенности - к жестокому обращению, испытываемому уйгурским народом в Восточном Туркестане, в так называемом Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР.

Я также прошу Вас использовать свои полномочия для того, чтобы покончить с

политикой культурного геноцида, проводимой китайской коммунистической партией против уйгуров, тибетцев и монголов (Внутренней Монголии). Хотя эти народы обозначаются как автономные районы, реальной автономии не существует и будущее уйгуров, монголов и тибетцев держится в руках компартии, которая, как видно на протяжении последних 50 лет оккупации, держится политики ассимиляции и культурного геноцида. Это удручающая ситуация - нарушаются права уйгуров, монголов и тибетцев на самоопределение, если учесть, что их, вместе взятых, более 30 млн. Я надеюсь, что Вы используете свои полномо-

чия, применение которых гарантировало бы выполнение китайским правительством своих обязанностей по правам человека, согласно недавно подписанным различным Конвенциям ООН.

Ниже я привожу данные по теме: "Кто такие уйгуры?" - для того, чтобы предоставить Вам некоторую информацию о них.

Я прошу Вас выволить на свободу политических узников Внутренней Монголии - Хадаса, Тегуши и Нганга, а также самого молодого политического узника Гендун Чокай Нима - Панчен лама-ХI.

Я также призываю Вас поддержать права тайваньцев на их самоопределение.

УЙГУРСТАН И УЙГУРЫ СЕГОДНЯ

Уйгуры - одна из тюркоязычных этнических групп, которые живут в северозападном регионе нынешнего Китая. Официальное китайское название региона Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР), но уйгуры исторически называли свою страну или этот регион либо Уйгурстаном либо Восточным Туркестаном. В этом документе этот регион проходит под названием Уйгурстан.

Находясь в Центральной Азии, в 1500 милях от Пекина, Уйгурстан граничит с Казахстаном на севере, с Монголией на северо-востоке Кыргызстаном и Таджикистаном на северо-западе и западе. К западу и юго-западу лежат Афганистан и Пакистан, а к югу Тибет и Индия, к востоку лежит Китай.

Уйгурстан - это обширная территория - в 1 млн. 640 тысяч кв. километров - одна шестая часть нынешней китайской территории. Географически это самая большая провинция Китая.

Тюркское население Уйгурстана, которое имеет одну и ту же кровь, один и тот же язык, традиции и религию, составляют уйгуры, казахи, кыргызы, узбеки и татары. Согласно последней переписи населения: уйгуров - 7 млн., казахов - 1 млн., кыргызов - 150 тыс., узбеков - 15 тыс. и татар - 5 тыс. Однако по неофициальным данным уйгуров насчитывается более 15 млн. Помимо представителей перечисленных наций в Уйгурстане проживают китайцы, маньчжуры, хуэйцы и монголы. В настоящее время уйгуры составляют большинство в Уйгурстане, и этот факт будет главной темой этого документа. Однако все изложенное в нем относится в равной степени и к другим тюркским народам, названным выше.

Уйгуры и китайцы не принадлежат к одной расе. Уйгуры принадлежат к европеоидной расе и выглядят, в основном, как западные европейцы. Уйгурстан находится за пределами естественных границ Китая в отдельном географическом регионе, где в 1949 году тюркские народы составляли 96% всего населения.

УЙГУРСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Исторические документы показывают, что история уйгуров начинается более 4000 лет назад. На протяжении своей истории уйгуры развили уникальную культуру и сделали заметный вклад в мировую цивилизацию. В конце 19-го и начале 20-го века научные и археологические экспедиции обнаружили многочисленные храмы в пещерах, руины монастырей, настенные рисунки, а также ценные миниатюры,

книги и документы. Исследователи из Европы, Америки и даже Японии были поражены сокровищами искусства, и вскоре их отчеты привлекли внимание многих заинтересованных лиц мира. Сейчас эти реликты уйгурской культуры, цивилизации составляют главные коллекции музеев Берлина, Лондона, Парижа, Токио, Ленинграда, а также Музея Древностей Центральной Азии в Нью-Дели. Эти реликты наряду с манускриптами и документами, обнаруженными в Уйгурстане, свидетельствуют о высокой степени цивилизации, которой достигли уйгуры.

На протяжении веков уйгуры использовали три разных письменности. В союзе с кочевниками в 6 и 7 веках, они использовали Орхонскую письменность. Позже они адаптировали письменность, которая стала известной как собственно уйгурская. Этой письменностью пользовались более чем 800 лет не только уйгуры, но и другие тюркские народы, а также и монголы, маньчжуры в ранних стадиях их правления в Китае. После принятия Ислама в 10 веке уйгуры адаптировали арабский алфавит, и его использование стало распространенным в 11 веке.

Большинство ранних уйгурских литературных работ - это переводы буддийских и манихейских религиозных текстов, но также были и повествовательные рассказы, поэтические и эпические работы. Некоторые из них переведены на немецкий, английский и русский языки.

После принятия Ислама уйгуры продолжали сохранять культурное доминирование в Центральной Азии. Появились всемирно-прославленные уйгурские ученые, расцвела литература. Среди сотен важных работ, уцелевших с той эры, есть такие как "Кудат-ку Билик" Юсуфа хас хаджиба (1069-70), "Диван-и Лугат-ит турк" Махмуда Кашгари и "Атабетул Хакаик" Ахмеда Юкнеки.

Уйгуры знамениты широкими знаниями в медицине и медицинской практике. Данные династии Сунь показывают, что уйгурский врач Нанто приехал в Китай и привез с собой много лекарств, не известных китайцам. В конспектах Ши-жен Ли (1518-1593) записано, что всего в уйгурской медицине насчитывалось 103 разновидностей лечебных трав. Западные ученые заявляют, что акупунктура была не китайским, а уйгурским открытием. В последние годы китайские власти образовали несколько институтов в Уйгурстане, для изучения традиционной уйгурской медицины.

Уйгуры достигли высоких достижений в таких областях как архитектура, искусство, музыка и печатание книг. Согласно работам западных уче-

ных, документы, обнаруженные в Уйгурстане, подтверждают, что уйгурский крестьянин мог составлять контракт, используя юридическую терминологию, в то время, когда ни один западный крестьянин не мог этого сделать. Также сообщается, что уйгуры знали как печатать книги задолго до того, когда Гуттенберг открыл свою типографию через несколько веков. Еще сообщается, что в средние века уйгуры оказывали огромное влияние на китайскую поэзию, литературу, театр, музыку и живопись. Йен-де Ван, который служил послом в Караходжа-Уйгурском ханстве в период с 981 по 984 годы, написал в своей биографии следующее: "Я был потрясен экстенсивной цивилизацией в Уйгурском ханстве. Великолепие храмов, монастырей, настенных рисунков, статуй, башен, садов, домов и дворцов, построенных повсюду, невозможно описать. Уйгуры очень умело могли изготавливать ремесленные изделия из золота и серебра, а также изготавливать и глиняную посуду. Некоторые говорят, что Бог вселил этот талант только в один народ".

Перед Исламом уйгуры верили в ранние религии - шаманизм, буддизм и манихейство. Буддизм был введен в Уйгурстане в начале нашей эры. Он быстро распространился среди тюркских народов Уйгурстана. Руины известных монастырей, известных как "Минг-ой" или "Тысяча Будд", построенных уйгурами, до сих можно увидеть в таких местах как Куча, Турфан и Дунхуан, где жили каньсуйские уйгуры. В городе Куча было построено 50 буддийских храмов, библиотек и благотворительных домов, построенных для поддержки бедных. В Хотане, помимо маленьких, было построено 14 больших монастырей. Уйгуры в Уйгурстане приняли Ислам в 934 г., во время правления Сатук Бугра хана, Караханидского правителя. И с тех пор Ислам является одной единственной религией до сегодняшних дней.

Уйгурская власть, престиж и культура народа, которые развивались на протяжении долгой истории и которые доминировали в Центральной Азии на протяжении 1000 лет, пришли в упадок после маньчжурского вторжения, а также во время правления националистов и особенно коммунистических китайцев.

ОКУПИРОВАННАЯ СТРАНА

Уйгурстан был домом уйгуров по крайней мере 2000 лет, оставаясь свободной, независимой страной. Однако китайцы заявляют, что Уйгурстан - это старинная и неотделимая часть Китая. Исторические факты ясно показывают, что такие заявления Китая основываются на ложных интер-

претациях истории, а также на надежде, что подавление и ассимиляция постепенно сделают это искажение законным в глазах всего мира.

Хань-китайцы начали вторгаться в Уйгурстан со 104 года до нашей эры, и Уйгурстан завоевывался несколько раз китайскими войсками, но на короткие промежутки времени. Ниже следуют исторические факты, относящиеся к китайским оккупациям Уйгурстана:

- во время эпохи Ву генерал Ли Хуан оккупировал Уйгурстан в 104 году до н. э., но уйгурстанцы обрели свою независимость в 86 г. до н. э., разбив китайские войска;

- во время эпохи Хсуан Тай генерал Чань Чи атаковал Уйгурстан и оккупировал его в 59 г. до н. э. Но в 10 г. до н. э. уйгурстанские ханы разбили китайскую армию и завоевали опять свою свободу;

- во время эпохи Минь Тай второй династии Хань генерал Пан Чао начал войну с Уйгурстаном в 73 г. н. э. Эта война длилась 28 лет. В 102 г. н. э. Пан Чао вернулся в Китай, а год спустя его сын Пан Юнг бежал из Уйгурстана после того, как уйгурские ханы разбили его войска. Таким образом, Уйгурстан еще раз вернулся себе безопасность и независимость;

- во время эпохи Топа (Вэй) восточная часть Уйгурстана была обязана выплачивать налоги с 448 по 460 годы;

- в 657 году Као Цунг во время династии Тань завоевал Уйгурстан, а в 699 году Коктурк хан выбил китайцев из Уйгурстана;

- в 747 году Хсуан Цунг послал корейского генерала Као Сиен-ши командовать китайской армией, для того, чтобы помочь некоторым уйгурским ханам, которые сражались среди них в Уйгурстане. Этот генерал, воспользовавшись беспорядками внутри Уйгурстана и очень умело исполняя безжалостную роль, подстрекал некоторых людей в Уйгурстане убивать друг друга, и таким образом Уйгурстан оказался в подчинении у Китая. Но жители Уйгурстана, получив помощь от арабов, разгромили силы Као Сиен-ши и выиграли свою свободу в 751 году.

В период со 104 г. до н. э. по 751 г. было всего 6 вторжений. Но в течение этих 855 лет китайские захватчики удерживали контроль над Уйгурстаном в течение 157 лет, да и то, как показывает частота захватов, китайский контроль над Уйгурстаном был временным и неполным. А в течение остальных 698 лет Уйгурстан был свободной страной.

В течение этого периода (104 г. до н. э. по 751 г.) были дружественные отношения и деловые контакты между Уйгурстаном и Китаем. Но некоторые китайские исторические книги и нынешние китайские

политики, интерпретируя эти связи в несправедливом, лживом истолковании, пытаются использовать их как доказательства подчинения Уйгурстана Китаю, и многие китайские власти используют это для подтверждения их заявления о том, что Уйгурстан был единой частью Китая.

После того, как арабские, тюркские и тибетские силы дали отпор китайским оккупантам в 751 г., прошел период времени в 1000 лет, когда Уйгурстан был захвачен маньчжурскими правителями Китая. 207 из этой 1000 лет уйгуры добровольно были частью Монгольской империи, в которой сохраняли свой суверенитет и играли важную культурную и политическую роль. Остальные годы, примерно 800 лет, Уйгурстан оставался совершенно независимым и добился великого прогресса и процветания.

В 1876 г., после продолжительного приложения усилий маньчжурами для захвата Уйгурстана и после убийства примерно одного миллиона жителей, они достигли своей цели - оккупировали страну. Уйгурстан был присоединен к Маньчжурской империи в 1884 г. как Синьцзян (в переводе с китайского означает "новая территория"). С того времени Уйгурстан находился под военным правлением захватчиков. До 1949 г. жители Уйгурстана устраивали 42 вооруженных восстания против террористического правления маньчжуров (примерно 1 восстание приходится на 4 года маньчжурского правления) - с целью восстановить свою независимость. Уйгуры в южной части Уйгурстана образовали "Восточно-Туркестанскую исламскую республику" в 1933 г., а в 1944-м образовали Восточно-Туркестанскую республику, которые просуществовали: первая - 3 месяца и вторая - 5 лет.

Уйгурстан был оккупирован коммунистическим Китаем в 1949 г., его название изменили на Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) в 1955 году. Коммунистический Китай взял руководство над Уйгурстаном. Уйгурам пришлось претерпевать невообразимые страдания и покоряться нечеловеческим условиям жизни, находясь под гнетом репрессивных кампаний Китая.

Но несмотря на все страдания и культурный геноцид, дух решительности все еще остается сильным. Согласно имеющейся в распоряжении информации, пренебрегая риском, уйгуры организуют демонстрации, марши протеста и другие политические акции, направленные на получение равенства, справедливости и даже независимости, которые никогда не прекращались в Уйгурстане с 1954 года и достигли своего пика в 1996 году.

Яхши адәмләр кешинда

АЛИЙЖАНАП ИНСАН

(Очерк)

Мән өз кәһриманим - Абдуманап Әмитахунов билән һәр кетим параңлашқинимда униң ички дунясиға чоңқур чөкүшкә тиришимән. Өзи тоғрилиқ интайин кам сөзләйдиган Әмитахунов һәққидә йезишму, әлвәттә, мениң үчүн қийин еди. Бизниң оттуримиздики гәп айдиңлашқанда у: "мән теһи эғидәк әмгәк қилғиним йоқ, вақит дегән аққан судәк өтүп кетиверидекән..." дегәнгә охшаш сөзләр билән алдимни торигандәк болатти.

Шәриқ данишмәнлири: "Сениңдә икки көз болса хәлиқтә икки миң көз бар" дегинидәк, Уйғур һаһийәсиниң мән параңлашқанла кишилири Абдуманап Әмитахунов тоғрилиқ төвренип, униң әмгигини көккә кәтириду:

- Әмитахунов өз хәлқи үчүн һеч иш қилмиған болса Алмута вилайитиниң валиси Заманбек Нурқадиров вилайәтниниң барлиқ һаһийәлиридики дохтурханиларниң баш дохтурлирини Уйғур һаһийәсиниң мәркизи дохтурханисидин үлгә елиңлар! - дәп, тәҗрибә мәктәби сүпитидә үгинип келишкә йоллимайдиғанду...

Мошундақ бир ихтисади қийинчиликлар һөкүм сүрүватқан мәзгилләрдә һаһийәниң барлиқ йезилириға томур тартқан чоң вә муракәп коллективни чачмай, тенәп-тәнтирәтмәй сақлап келиш асанлиқчә кишиниң қолидин кәлмәйду...

... Мениң Уйғур һаһийәсидә командировкида жүргән күнлиримниң биридә мәзкүр гезитимизниң ихтисат мудирини Әли Аюп һаһийә мәркизи Чоңҗиға кәлди. Дәсләп һаһийә һаһими Муратбек Насировқа йолуктук. Андин Абдуманап Әмитахуновқа беришни планлидуқ. Назугум кочисидики 6-әй мән туриватқан "Виждан авазиниң" һаһи кәйәриридин бири, мениң ағинәм Рәшидин Әлаевниң әйи. Бу әйдин Калинин кочисини бойлап маңғанда, һаһийәлик дохтурханиға йәткичә бир һәччә кочини кесип өтимиз. Һаһийәлик мәдәнийәт әйиниң территориясиға күн петиш тәрипидин киргинимиздә:

- Сиз мени бир жаңғалиқа башлидиңизгу, - деди Әли Аюп, чирайида бир сүрлүк һаләт әкс етип.

- Яқ, бу жаңғал әмәс - һаһийә мәркизиниң истраһәт беги.

- Заманниң өзгириши билән һаһийәниң истраһәт бегиға қаригидәк адими қалмаптудә... Иккимиз тәңла бир дәқиқә жим болуп қалдуқ, һәйәл қилмай дохтурханиниң территориясигиму кирип кәлдуқ. Яз айлири болғачқа, қуяшниң әтрапни қиздуруп турған аптивидә тәрләп келивәрдуқ. Амма, ақ қийин вә арча қарғайларниң бүк бараксанлиқ сайисидә, икки чети қирланған асфальтланған түп-түз йоллар билән

түрлүк-түмән ечилған гүлзарлиққа кәлгинимиздә. Әли әзини худди дозақтин беһишқа чиқип қалғандәк һис қилди, әтималим, "Уйғур һаһийәсиниң дәм елиш вә истраһәт беги мону йәрдә екәндә, сиз маңа чеқишип, башқа йәрни көрситипсиз" - деди.

- Бу һаһийәниң ағриқлири үчүн һаһийәлик ағриқханиниң баш дохтури Абдуманап Әмитахунов рәһбәрлигидә бәрпа болған бостанлиқлар билән гүлзарлиқлар.

- Алтун һәр қандақ шараитта әзиниң қиммитини сақлап қалғандәк яхши изғунийәт билән қилинған ишларниң муваппәқийәтлик нәтиҗисиму ахири муваппәқ баһалиниши сөзсиз. Гезиткә йезиң, мошундақ кишиләрниң әмгигини язмай, нәмә қилип жүрисиз?

- Өзи разилиқ бәрмәйва-тиду.

- Мумкин әмәс, бизниң чәт әлләрдики оқуғучилиримизға Уйғур һаһийәсидин чиққан Әмитахуновқа охшаш от жүрәк қадирлирини тонуштурушимиз керәк. Қолиңизға чиққан алтунни ташлаветип жүрмәң йәнә. Пақирғанниң һәммисила алтун әмәс...

Мана шу сөзләрдин кейин мениң Абдуманап Әмитахунов билән болған сәһбәтлим қәтәи түрдә башқичәрәк болди. Униң һәр бир тал ақарған чечидә мәнру-мүнәббәт вә садақәтлик билән сиңгән әмгәк әжириниң әксини рошән көргәндәк болдум. Чүнки, Абдуманап Әмитахунов әзиниң 40 жыллиқ әмгәк паалиитини инсан саламәтлигини сақлаштәк шәрәплик иш үчүн сәрип қилған. Шуңлашқа униң тәрҗимәһалиму қисқила.

Оттура мәктәпни буниңдин 40 жил муқәддәм Ават йезисидики, бу күнләрдә шаир һезим Искәндаров нами билән аталған билим дәрҗаһида түгәтти. Амма, алий билим юртиға берип, оқушни муқимлаштуруши асан болмиди. Мәктәпни әла баһалар билән түгәткән Абдуманап үчүн дәсләп Ленинградтики һазирқи Санкт-Петербургтики һәрбий деңиз училищесигиму, Алмутидики йезаегилиги институтиниң механика факультетиға, яки математика факультетиға муваппәқийәтлик имтиһан тапшуруп, конкурслардин сүрүнмәй өтүшиму Абдуманаптәк өзигә ишәнгән абитуриент үчүн асанла һәл болди.

Абдуманапниң алий оқуш орниға кириши Әмитахун ака билән Зәйнәпхан һәдини чәксиз хошал қиләтти. Болупму Әмитахун ақиниң хошаллиғида чәк йоқ. Буниңму өзигә яриша сәвәби бар. Немишкә дегәндә, һаһийә махун бовай билән һавахан момайниң арзулуқ пәрзәнди Әмитахун әзиниң бир туққан иниси Иминахунни елип, 1920-жили Уйғурстанниң Қәшқәр Шәһиригә қарашлиқ Көнчи мөһәллисидин бу

тәвәгә Кеңәш һөкүмитини арман қилип кәлгән әмәс-меди. Әнди болса, атиниң арзу-армини пәрзәнтлириде бир-бирләп әмәлгә ашса чәксиз хошал болмаслиғи мумкинму?!

Абдуманап оқушқа киргән йеридин қайтип кәлди. Һаһийәлик комсомол комитети уни Чоңҗиға чақиртивалди, яшлар алдида спорт ишлирини жанландуруш вәзиписини жүклиди. Яшлиқ иҗдиһади немигә қабил әмәс, десидиңизчу? Аридин айлар өтти. Бир күни у өйгә кәлсә Чоң Ақсу йезилиқ дохтурханисидә ятқан Әмитахун ака сақийип келидудә, Абдуманап билән хошал қу-чаклишип көришиду. Андин алдиримай, өз көңлидикини изһар қилиду:

- Балам, мениң ағрип қалғанлиғим сәвәбидин оқушүң бир жил кәйнигә сүрүлди. Мән болсам яхши болдум. Әнди оқушқа баримән десән, мошу Зәйнидин Сәйдибақасов охшаш адәм сақайтидиган оқушни оқуғина...

Атиниң бу сөзлирини Зәйнәп һәдимү қувәтлиди. Қишму өтүп, яз кәйнидин күз кәлди. Абдуманап атисиниң бир еғиз ләвзи бойичә 1959-жили Қарағанда шәһирдики тиббий институтқа муваппәқийәтлик имтиһан тапшурди, бу билим жаһини баштин-аяқ әла баһалар билән түгәтти.

Мана ойлап қариса, оқушни түгәткәндин бери аридин 33 жил вақит өтүптү. Бу жиллар ичидә Абдуманап Әмитахунов һаят қануниға муваппәқ һәр иккилә тәрәптин өсти вә тәрәққий тапти. Мәсилән, у институтни түгәткән жили дадиси даваланған Чоң Ақсу йезисидики участкалиқ дохтурханисига баш дохтур болуп 1969-жилигичә утуқлуқ ишлиди.

Адин Уйғур һаһийәлик ағриқхана баш дохтуриниң тәшкили - методикилик ишлар бойичә орун басари болуп йәткәлди. Әнди 1975-жилдин та бүгүнгичә Уйғур һаһийәлик сәһийә башқармисиниң баш дохтури лавазимидә ишләп кәлмәктә.

Өз ишиниң һәқиқи жаң күйәри, алий дәрйәжилик мутәхәссис, чивәр тәшкилатчи, өзигә вә ишдашлириға тәләпқан инсан Абдуманап Әмитахунов өзи башқуриватқан һаһийәлик саламәтликни сақлаш хадимлири арисидила әмәс, шундақла, Алмута вилайәтлик вә һәтта, җумһурийәт бойичиму зор һөрмәткә сазавәрду. Бу күнләрдики Алмута вилайәтлик Мәслиһәтниниң депутаты Абдуманап Әмитахунов иҗтимаий, ихтисади вә мәдәнийәт саһалириниң тәрәққиятидә әзиниң активчанлигини көрситип кәлмәктә. Униң рәһбәрлигидә һаһийәлик саламәтликни сақлаш маддий-техникилик базиси түп йилтизидин яхшиланди.

Мәсилән, Чоңҗидә 300 орунлуқ мәркизий ағриқхана билән шипахана, Чарин, Сүмбә йезилирида заман тәливиғә лайиқ давалаш амбулаторийәлири, Таштиқарису, Ақтам, Түгмән охшаш йезиларда 6 фельдшерлиқ-акушерлиқ пункт пайдилинишқа берилди. Һаһийәниң сил кесәллиригә қарши бөлүми җайлашқан бена толуғи билән дөвир тәливиғә җавап берәләйдиган һаләткә кәлтүрүлди. Һаһийәниң саламәтликни сақлаш мәркизи бүгүнки күнлүктә бәш орунлуқ күчкә егә. Балилар билән аниларниң саламәтлигини сақлаш хусусидиму ишлар планлиқ кетип бармақта. Нәтиҗидә туғут йезидики аяллар арисидә фе-

льдшерлиқ-акушерлиқ пунктлардин тартип һаһийә мәркизидики терапия, педиатриялиқ комплексларгичә барлиқ басқучларда системелиқ тәкшүрәштин өткүзүш вә сәһийә ишлиридики йәңилиқлар билән тонуштуруш яхши йолға қоюлған. Бу хил чариләр балилар өлүминиң өткән вақитларға селиштурғанда 20-30% қисқиршиға асас пратқан.

Абдуманап Әмитахуновниң саламәтликни сақлаш саһасидики қадирларни тәйярлаш мәслисидиму зор ишларниң тәшәббусқари болғанлиғи мәлум. Мәсилән, 1985-90-жилларда тиббий алий оқуш орунлирида оттура мәктәпни түгәткәнләрдин мөхсус таллаш ишлирини елип барди. Нәтиҗидә һәр жили 10 балини конкурстин ташқари оқушқа әвәтип турди. Демәк, бу күнләрдә Абдуманап Әмитахунов башқурған коллектив арисидә тиббий пәнлириниң кандидатиму, алий мутәхәссисликкә егә дохтурлар билән жуқури дәрйәжидики сәһийә башқармисиниң хадимлириму йәтәрлик.

Коллективниң муваппәқийәти рәһбәрниң тәшәббусқарлиғиға бағлиқ. Бу җәһәттин елип қаригандиму Абдуманап Әмитахуновниң мөһкимә хадимлирини көктәт билән тәминләш мөхситидә уларни қошумчә егилликкә җәлип қилишиму ахирқи жыллардики тәшкилий тәрәққиятнини қанат йағанлигини рошән көрсәтсә керәк. Әгәр Чоңҗиға келип, һаһийәниң мәркизий дохтурханисиниң территориясини дөсләп зиярәт қилған һәр қандақ киши бу йәрни ихтиярсиз һалда "Ботаника беги" дәп һес қилиши тәбийи. Чүнки, 7 гектар мөйданни егиләп ятқан бағу-бостанлиқлар билән гүлзарлиқлар адәмләргә әҗайип зор һөзүр-һалавәт вә үстүн кәйпийәт бегишлайду.

* * *

Мән Абдуманап Әмитахунов билән униң кәң вә йорук бөлмисидә хасқина олтуруп параңлишиватимән. Һаяти тәҗрибиси мол, адәмләргә дайим мәнру-мүнәббәттә, силиқ-сипайә муамилиси билән көпниң чәксиз һөрмитигә сазавәр болуп келиватқан кичик пейил бу инсанниң һәр бир сөзи вә һәриқитидин қандақтур бирәр саат вақтиниму беһәдә сәрип қилмаслиққа тиришидиганлигини, дайим пайдилиқ ишниң гәмида жүридиганлигини һис қилмақтимән.

- Кәчүрисиз, - деди у мениңдин өзүр соригандәк телефон ногийини қолиға елип. Андин номерлирини тез-тез бастидә, дәрһал һаһийә һаһими Муратбег Насиров билән сөзләшти.

- Әтидин башлап етиздики жигим-терим ишлириниң бешида өзәм тиклинип тур-

رېداكسىيەمىزگە ئاق ش دا چىقىدىغان «ختايدا باھار» ژۇرنىلىنىڭ 1995- ۋىلى 3- ئاي 137- سانىدا بېسىلغان بىر تور كوم خىتاي دېموكراتلىرىنىڭ ئۇيغۇر، تىبەت مەسىلىسى بويىچە ئۆز نازا ئۆتكۈزگەن مۇنازىرىسى توغرىسىدىكى ماقالىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى چۈشتى. مەزكۇر ماقالە بېسىلغىنىغا 3 ۋىل ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلقىمىزنىڭ مۇستەقىللىق داۋاسى، خىتاي كوممۇنىستلىرى بىلەن دېموكراتلىرىنىڭ كۆز قارىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغاشقا، گېزىتخانىلىرىمىز دىققىتىگە سۈنۈشنى لايىق كۆردۈق.

ختاي دېموكراتلىرىنىڭ سۆھبىتى

چيەن: شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان. بۇ يەرنى خىتاي ھۆكۈمەتلىرى ياكى چىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپلا ئۆزىنىڭ خەرىتىسى ئىچىدە كۆرۈپ كەلگەن. كېيىنچە بېيجىڭ ھاكىمىيەتى ئاجىزلاشقان مەزگىللەردە شىنجاڭدا يەنىلا مۇستەقىللىق باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. مەسىلەن، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى شۇي: شەرقىي تۈركىستان ئەزەلدىنلا بىرلىككە كەلگەن كۈچ بولمىغان ۋە ئەزەلدىنلا سىياسىي ھاكىمىيەت تىكلەپ مۇستەھكەم لىيەلمىگەن. گەرچە «شەرقىي تۈركىستاننىڭ چەت ئەللەردە سەرگەر- دان ھۆكۈمىتى بار» دەپ قارالغان بولسىمۇ، ھېچ قاچان رەسمىي بىر ھۆكۈمەت قاتارىدا ئېتىراپ قىلىنمىغان. شۇڭلاشقا پەقەت سىياسىي بىر تەشكىلات سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. ئەلۋەتتە بۇ سىياسىي تەشكىلات خېلىلا تىرىشىپ ئىشلەش بىلەن، يېرىم ئەسىردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىق تەلۋىدىن ھېچ قاچان ۋاز كەچمىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئورتا ئاسىيادىكى مىللەتلەر بىلەن ئوخشاش ئازقا كۆرۈنۈشكە ئېگە بولۇشى ۋە تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ يەك ئىچىدە ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى قوللىشى قاتارلىق ئامىللارنى نەزەردە تۇتقىنىمىزدا، بۇ سىياسىي تەشكىلاتلارنىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە بولغان چاقىرىق كۈچىنى تۈ- ۋەن چاغلانغان بولمايدىغانلىقىنى كۆر- ستىپ بېرىمۇ.

غان ھېچ بىر مۇستەقىل بىر دۆلىتى يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي داۋالىرى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە بىر - بىرىدىن پەرىقلىق بولغان شەكلىدە ئايلانغان بولۇپ، ئەمدى لىيەتتە بۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرىدە ئوخشىمىغان سىياسەت ئېلىپ بارغانلىقى بىلەن بېۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. 70- ۋىل لارنىڭ ئاخىرىدا مەركەز ئاز سانلىق لارغا، بولۇپمۇ مۇسۇلمان رايونلىرىغا قاراتقان سىياسىتىدا خېلىلا روشەن ئۆزگۈرۈشلەر كىرگۈزدى. ئالدى بىلەن ئازاتلىقتىن بۇيان ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلۋاتقان خىتاي مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئاز سانلىقلارنى ئاسسىمىلەتسىيە قىلىش سىياسىتىنى تاشلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كونا يېزىقىنى ئەكسىگە كەلتۈردى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى جەريانىدا چىقىۋېتىلگەن مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدى. يەنە بىر سۆز بىلەن ئېيتقاندا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا نىسبەتەن يول قويدى. مېنىڭ بۇ «نىسبەتەن» سۆزىنى قوللىنىشىمنىڭ سەۋەبى ئەمەلىيەتتە خىتاي ھۆكۈمىتى مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىمىغان شەرت ئاستىدا دىنىي ھەرىكەتلەرگە رۇخ سەت قىلىنىۋاتقان بىلەن بىر شەرت، بۇ خىل ھەرىكەتلەر مەركىزىي ھۆكۈ- مەتنىڭ شىنجاڭنى كونترول قىلىشىغا تەھدىد پەيدا قىلماسلىقى كې- رەك.

بۇلاردىن كېيىن، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار، بۇ سىياسەتكە دەرھال ئىنكاس قايتۇردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن: تېخىمۇ كەڭ مىللىي ئاۋتونومىيە تەلەپ قىلىش بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە نىسبەتەن مۇستەقىل ھالدىكى ئاۋتونومىيە ھوقۇقى تەلەپ قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلق بېۋاسىتە خىتاينىڭ كونترول- لىغىنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ داۋانىڭ ئەمەلىيەتتە مىللەتچىلىك بىلەن مۇ- ناسىۋىتى بار. لېكىن يەنىلا تامامەن مۇستەقىل بولۇپ، باشقا دۆلەت قۇ- رۇش مەقسىدى يوق. شۇنىڭ بى- لەن بىللە بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ ئاكتىۋ بولغان بىر گروھ تولۇق مۇستە- قىللىقنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، ھەم ئاستا- ئاستا تېررورلۇق ۋاسىتىلىرىنى قوللىنىپ مەقسىتىگە يېتىشىنى ئويلاۋاتىدۇ.

بۇ خىل ئاۋتونومىيە تەلپى بى- لەن تولۇق مۇستەقىللىق تەلپى ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقى تەرەپ خى- تاي ئاساسى قانۇندىكى ھەق - ھوقۇق- لىرىنى تەلەپ قىلغانلار بولۇپ بۇ- لارنىڭ قانۇنىي ئاساسى بار. كېيىن كىسى بولسا تولۇق مۇستەقىللىق ئېلىپ دۆلەتنى پارچىلاش تەرەپ- دارلىرىدۇر. قىسقا قىلىپ ئېيتقاندا، ئالدىنقىسى ئاۋتونومىيە تەلەپ قى- لىۋاتىدۇ، كېيىنكىسى مۇستەقىل- لىق تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. لېكىن بۇ يەردە بۇ ئىككى خىل داۋا بىر - بىر- گە ئارىلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەس بولۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە چەت ئەل- لەرنىڭ بۇ ئىككى ئەھۋالنى چەك - چېگراسىدىن پەرىقلەندۈرۈپ، توغرا ھۆكۈم چىقىرىشىنى قىيىنلاشتۇر- ۋاتىدۇ.

چيەن: ئۇنداقتا قايسى خىل داۋا

كۈچلىگەن كۆرىنىدۇ، ياكى بولمىسا قايسى داۋانىڭ ھېمايىچىلىرى كۆپ- رەك؟ شۇي: ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ئالدىن - ئالا تەرەققى قىلىشى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۈشنىڭ ھەر ساھە- سىگە سىڭىپ كىرىشى بىلەن بۇ- لارنىڭ مۇستەقىللىق داۋاسى باشقىلار- غا نىسبەتەن ئاجىز، ئاۋتونومىيە تەلپى نىسبەتەن كۈچلۈك. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ سو- دا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەل- بىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

تىبەت ۋە شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلە- سىنى تەتقىق قىلغاندا بىر نۇقتىغا ئېتىبارسىز قاراشقا بولمايدۇ. ئۇ بول- سىمۇ يېقىنقى زامانلاردىن بۇيانقى سو- دا ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى. سودا، مەدەنىيەت گۈللەنگەندىن كېيىن بۇنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەسىرى بولىدۇ. بىرىنچىسى، بۇرۇن خىتايلىرىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئاسسىمىلەتسىيە قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇللىرى پەيدا قىلىنغان ئۈنۈمنى بۇ خىل ئاڭ سېزىم ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش- قا بولىدۇ. چۈنكى سودا - سېتىق ھە- رىكىتى جەريانىدا نېمە بولۇش- دىن قەتئى نەزەر، خىتايلار بىر ئاز ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى خىتايلار مەدەنىيەت ۋە پەن تېخنىكا جەھەتلەردە ئەلۋەتتە تەرەققى قىلغان مىللەتلەر (غەرب بىلەن سېلىشتۇر- مىغاندا). شۇ سەۋەبتىن سودا - سې- تىق داۋامىدا تىلنىڭ ئۆز - ئارا ئۆگۈن- ىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۆز ئارا ئال- مىشى تەبىئىي ھالدا مەيدانغا كېلىدۇ. سودا - سېتىقنىڭ تەقەز- زاسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى چوقۇم خىتايچىنى ئۆگۈنۈشكە قىزىقتۇرىدۇ. بۇ جەرياندا خىتاي مەدەنىيىتى ئىچ- دىكى سىياسىي ئېلىمىنلار ئۆز ئارا سودا جەريانىدا ئەمەلىيىتىنى يوقىتى- دۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەر بۇ شارائىتقا ئاساسلا سىڭىشكە باشلايدۇ. بۇ خىل ئاز سانلىق مىللەتلەرنى سودا مەدە- نىيىتى ئارقىلىق ئاسسىمىلەتسىيە قىلىش ياكى سودا مەدەنىيىتىنىڭ خى- تايلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنى باغلايدىغان ئەھۋال خىتاي كوممۇ- نىستلىرىنىڭ چوڭ قۇرۇلغىنى ئال- غاندىن كېيىن ھېچ كۆرۈلۈپ باقمى- غان ھادىسە بولىدۇ.

ئۆتمۈشتە كوممۇنىستلار چوڭ قۇ- رۇلغىنى بوي سۈندۈرغاندا ئىزچىل ھالدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خىتايلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلەتسىيە قازاسىغا دۇچار قىلىنماقچى بولغان. ئەندىلىكتە خىتايلار تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان سودا مەدەنىيىتى كۈتۈلمىگەندە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يوق بولۇشىغا سەۋەپ بولۇۋاتىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام مەدە- نىيىتىنىڭ ئۈمۈملىشىشى مېنىڭچە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ بۇ مەس- لىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى ئۇنىڭ پۈ- تۈن مىللەتلەرگە قاراتقان پوزىتسى- يەسى بىلەن ئوخشاش. «پەقەت سەن مۇستەقىللىقتىن ۋاز كەچسەڭ، مەن سېنىڭ بۇ خىل مەدەنىيىتىڭنىڭ خەلپ- لا مۇستەقىل ھالدىكى تەرەققىياتىغا يول بېرىمەن» دېگەن مەنا چىقىپ تۇرىدۇ. تاڭ: مەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ بولۇپ چىقىشىنىڭ خېلىلا قىيىن- لىقى ھەققىدىكى قاراشقا قوشۇل-

توختالغان. ماقالىنىڭ سەرلەۋمىسى ۋە مەزمۇنىدىن قارىغاندا شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە تەن تۇراقلىق ئەمەس. روشەنكى شۇ مەزگىللەردە شىنجاڭدا توپلاڭ يۈز بەرگەن. ۋە چاۋ شى نەق شۇ چاغدا شىنجاڭغا خىزمەت تەك- شۈرۈشكە بارغان. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان جىددىي نەتىجە شۇكى، شۇ ئاينىڭ 29- كۈنى چاۋ شى شىنجاڭدىن قايتىپ چىڭخەيگە خىزمەت تەكشۈ- رۈشكە بارغان ۋە بۇ يەردە سۆزلىگەن سۆزىنىڭ ھەممىسى ماختاش خاراكتې- رىدە بولغان: «چىڭخەي ئۆلكىسى- نىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋەزى- يىتى مۇقىم، ھەر مىللەت ئىناق - ئىت- تىپاق، بۇ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى كۈچەيتىش ۋە باشقا ئىشلارنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ياخشى شارائىت بى- لەن تەمىنلەيدۇ» دېگەن.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، شىنجاڭ دا چىققان بۇ قوزغۇلاڭلارغا دائىر سىرتلاردا چىققان خەۋەرلەر ئويۇرما ئەمەس. ئامما ھۆكۈمەت مەتبۇئات- لىرى پۈتۈن خەۋەرلەرنى قامال قىلى- ۋالغان. شۇنداقسىمۇ بۇ قوزغۇلاڭلارنىڭ جەريانىلىرى پارتىيەنىڭ ژۇرقى قات- لامدىكى ئەمەلدارلىرىغا مەخپىي خەۋەر قىلىنغان. بۇنىڭدىن كۆپ ئۆت- مەي «خەلق گېزىتى» نىڭ شۇ چاغ- دىكى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى جياڭ يۈن شىننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بىر قېتىم قىلغان نۇتقىدا بۇ ھەقتە توختالغان. بۇ نۇتۇق «خەلق گېزىتى» نىڭ ئىچكى پايدىلىنىش ساندا چىق- قان.

شۇي: تاڭ ئەپەندى تىلغا ئالغان ئۇيغۇر مىللىي بىرلىكى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ماكانىدا خېلىلا مۇستەقىل ھېساپلانغىدەك گەۋدە شەكىللەندۈ- رىشى مۇمكىن. مېنىڭ قوشماقچى بولغىنىم، بىز شىنجاڭ مەسىلىسىنى تەتقىق قىلغاندا، ھەر دايم تۈۋەن- دىكىلەرنى ئېتىۋارسىز قالدۇرىمىز. شىنجاڭ ئەنئەنىۋىي شەكىلدە جەنۇب، شىمال ۋە شەرق دەپ ئۈچكە بۆلۈن- گەن. ئەگەر بىز شىنجاڭنىڭ بۇ ئۈچ بۆلۈكىدە مەۋجۇت بولغان نوپۇسنىڭ ئەمەلىي ئۆزگۈرۈشىگە نەزەر سالغۇ- نىمىزدا، بايقايمىزكى شىمالى ۋە شە- رقى شىنجاڭ ئالاقچان مۇستەقىل بولۇش نېھتىمالىنى يوقاتقانلىغىنى بايقايمىز. چۈنكى 1950- ۋىللاردا خىتاي شىنجاڭغا كىرگەندە شىمالى شىنجاڭ نوپۇسى پۈتۈن شىنجاڭ نو- پۇسىنىڭ % 24 نى تەشكىل قىلاتتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالدىكى خىتاي- لار ئەسلىدە % 24 ئىچىدە ئاز سانلىق ھېساپلانمىتى. ھازىرچۇ؟ شىمالدا خىتايلار ئالاقچان نوپۇسنىڭ % 70 نېشىپ كەتتى. مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۆزۈلكىسىز ھالدا ئەۋەتۈۋاتقان بوزيەر ئاچقۇچى خىتايلار ئۆيەردىكى سىي- لىسى ۋە ئىقتىسادىي ئامىللاردا ئاس- سى كۈچ ھالىغا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا كەلگۈسىدە قانداق ئۆزگۈرۈش بول- شىدىن قەتئى نەزەر خىتاي نوپۇسىنىڭ ئۈستۈنلىكى شىمالى شىنجاڭنى كونترول قىلالايدۇ. شەرقى شىن- جاڭغا كەلسەك، ئاتوم سىناق مەرك- زى بولغىنى ئۈچۈن پەقەتلا ئۆيەرگە يەرلەشتۈرۈلگەن ئەسكەرلەرنىڭ سانىلا نوپۇس جەھەتتىن ئۈستۈن- لىكىنى ئېگەللەپ تۇردى. شەخسىي پىكىرىمچە، ئەگەر ھازىر- قى نوپۇس ئۆزگۈرۈش سۈرئىتى بويىچە قارىغاندا 10- 15 ۋىل ئىچىدە قەشقەر تەۋەسىدىمۇ مۇستەقىللىق نېھتىمالىغى ئورنىدىن قالىدۇ. يەنە بىر نۇقتىدىن تەھلىل قىلغىنىمىزدا شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمى ئالىي پائالىيەتلەرنى كېڭەيتىش ھەققىدە

(ئاخىرى 8- بەتتە)

ختاي دېموكراتلىرىنىڭ سۆھبىتى

قاپان خىتايلىرىنىڭ ئۈستۈنلىكىدىكى رايونلارغا ئايلىنىۋاتقانلىقىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەگەر ئۇ يەردە مىللىي مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇرغان تەغدىر دەپمۇ، ئۇلار بۇ يەرلەرنى باشقۇرالايمدۇ يوق؟ بۇنىمۇ ئويلىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە چوڭ قۇرۇغ-لۇقتا دېموكراتىيە بولدى دېگەندىمۇ شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل بولۇشى ئۈچۈن، يەتكۈدەك سايلام ئاۋازىمۇ چىقمايدۇ.

چيەن: ئەمەلىيەتتە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرگە يالغۇز ئاۋتونومىيەلىك يولدىن باشقا يول يوقتەك قىلىنىدۇ. ئۇنداقتا ئۇلار ھەقىقىي ئاۋتونومىيەگە ئېرىشكەن تەغدىردە، بۇ ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىغا پايدىلىقمۇ ياكى پايدىلىق ئەمەسمۇ؟

ئەكسىچە ئېيتقاندا، ئەگەر ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى ئاۋتونومىيەنى قولغا ئالسا، مەركەز بۇ ئۆلكىلەرگە بۇرۇنقىدەك كۆپ مىقداردىكى ماددىي مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ياردەم قىلالمىدۇ.

ئاۋتونومىيە ئىسمىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئۆلكىلەرنىڭ تاشلىنىپ قوپىلىشى ئەزەلدىن بولمىغان. مەركىزىي ھۆكۈمەت بۇ ئۆلكىلەردە ھەقىقىي ئاۋتونومىيەنىڭ بار ئېكەنلىكىنى تەكىتلەۋاتىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەر بولسا: «ھېچ قانداق ئاۋتونومىيە ئىقتىسادى پائالىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا ئەگىشىپ، مېنىڭ پىكىرىمچە، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قارىشى ئۈزگۈردى. بىرىنچى، پۈتۈن تارىم رايونى نېفىت ۋە باشقا تەبىئىي بايلىقلارنىڭ ئېچىلىش مەركىزى بولدى. (بۇ يەر-لەر يېزا-ئېگىلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق ئەمەس) شۇنداقكەن نېفىتنىڭ ئېچىلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى بۇ ئۆلكىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىنىڭ چوڭ قۇرۇغلۇق بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى بەلگۈلەيدۇ.

ئىككىنچىدىن، چوڭ كۆلەملىك نېفىت ئېچىش ھەرىكىتى مەيلى تاكتىكىلىق كۈچ تەرىپىدىن، مەيلى ماددىي - مالىيە كۈچ تەرىپىدىن بولسۇن، شىنجاڭ ياكى بولمىسا تارىم رايونى ئۆز بېشىغا ئېلىپ ھۈددەسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدىغان ئىش ئەمەس. شۇڭلاشقا ئاۋتونومىيەلىك تەلپىلەر ئىقتىسادى پائالىيەتلەر-نىڭ تۈرتكىسى بىلەن بارغانسېرى ئاجىزلاپ بارىدۇ. بۇ يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي مەدەنىيەت بىلەن دىنىي تەلپەننىڭ كۈچىيىشى كەل-تۈرۈپ چىقىرىدۇ. چۈنكى، پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالالايدۇ.

ھازىرقى مەسىلە ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان غەربىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتى چوڭ قۇرۇغلۇقنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى خىتايلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭكىگە قارىغاندا، ئاز سانلىق كۆپ ئارقىدا قالغان. ۋە ناھايىتى تەڭپۇڭسىزلىق بار. كەلگۈسىدە ئەگەر غەربتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى بىلەن شەرقىدىكى خىتاي رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىنى ماس قەدەمدە تەرەققى قىلدۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خىتايلارغا بولغان دۈشمەنلىكى ئۈزۈلگەندىن ئاجىزلاپ كېتىدۇ.

يەنە تولۇقلاپ ئۆتەيلى، گاۋ شىن ئەپەندى «ھازىر شىنجاڭ رايونى قوزغۇلاڭ ۋە تېررور ھەرىكىتى ئارقىلىق مىللىي تەلپەننى ئىنكاس قىلدى» دەپ ئوتتى. مېنىڭچە شىنجاڭدا بار-

غانسېرى كۆپىيىۋاتقان قوزغۇلاڭ، تېررورلۇق ۋاقىئەلىرى ۋە ئىنكاس قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ چوقۇم بىر مىللىي تەلپەن بولۇشى ئىكەن.

يېقىندىن بۇيان مەن ئىزچىل ھالدا بۇ ھەقتىكى يېڭىلىقلارنى ئىزلەۋاتىمەن. گۈگۈندەك شىنجاڭنى قولغا ئالغاندىن بۇيان بۇ خىل ئۆتكۈر قارشىلىق ھەرىكىتى ھېچ ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. بۇ خىل ھەرىكەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى يانلا گۈگۈندەك ئىش كىدىن ئاشقان كەسكىنلىكىدىن ئىبارەت. بىز چوقۇم رېئال ھالدا جۇڭگونىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان سىياسىتىگە باھا بېرىشىمىز كېرەك. جۇڭگونىڭ ئەسلىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قۇتۇتۇشتەك پوزىتسىيەدە ئەمەس، بەلكى ئالداپ-ئالداپ يولغا سېلىش نىيىتى بار ئىدى، ئانما قىلغان بەزى ئىشلىرى تەتۈر نەتىجە بەردى.

چيەن: سىلەر (ئۈچ كىشى) نىڭ باشقا تولۇقلاشقا تېگىشلىك پىكىرلىرىڭلار بارمۇ؟

تاڭ: ھەقىقەتەنمۇ كەسكىن مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى بىلەن ئالدىنقى دەستىكى مىللىي زىددىيەتلەرنى پەرقلىتىش كېرەك. بولمىسا بۇ-رۈن خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەندەك «ياستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئاقلاش» تەك سىياسەتلەرنىڭ تەكرارلىنىشى ئادەتتىكى مىللىي زىددىيەتلەرنى بىراقلا ئۈزۈلگۈدەك مىللىي مۇستەقىللىق تەلپىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

يەنە بىرى: مېنىڭچە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن كۆپلەپ ئېچىلىشى شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللىيەتلەر بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ھازىر كۆپلىگەن يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر يەنىلا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىنى بۇلاڭ-تاللاڭ قىلىۋاتقانلىقىنى ئويلىماقتا. ئەگەر تارىمى ئېچىش مۇۋاپىقەتلىك بولسا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كېشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇنداقتا يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «بىزدىن بۇنچىلىك كۆپ بايلىقىمىزنى ئېلىپ كەتتىڭلار، بىزگە نېمە بېرىسىلەر؟» دەپ سورىشى ئىكەن. ھايىتى نورمال ئەھۋال.

شۇي: «شىنجاڭنىڭ بايلىقىنى خىتايلار بۇلاپ كېتىۋاتىدۇ» دېگەن قاراش ئاز سانلىق مىللەتلەردە ھېچ ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىزچىل ھالدا «خىتايلار شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ بايلىق مەنبەسىگە گە ئايلاندۇرۇۋالدى. شىنجاڭدىن ئالدىن، خىتاينى باقىدۇ» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن. بۇ قاراشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى ناتايىن. چۈنكى شىنجاڭنىڭ سانائىتى تەرەققى قىلىنغان، شۇڭلاشقا كۆپلىگەن خام ماتېرىيالنى ئىچكىرىگە يۆتكەپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. «بۇلاڭ-تاللاڭ قىلىنىدۇ، ئېكسپلۇزىيە ئاتاتسىيەگە ئۇچرىدۇ» دېگەنلىك سىياسىي مەنىدىكى سۆزلەردىن ئىبارەت.

ئەگەر شىنجاڭ ئاۋتونومىيەگە ئېرىشسە، شىنجاڭنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن بۇ ھەقتە بازارلىق قىلىش مۇمكىنچىلىكى بارمۇ - يوق؟ شۇي: ئاۋتونومىيە دېگەندە، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قولغا كېلىدىغان ئەمەلىي مەنپەئەتلەر ئۇقتىسىدىن مەسلىگە قاراش كېرەك. ئۇنداقتا نېفىتنىڭ ئېچىلىشى ۋە تەرەققىياتى

جەريانىدا، مەسىلەن تارىم لىنىيەسىدىكى قۇرۇلۇشقا قارىغاندا مەركىزىي ھۆكۈمەت يەنىلا يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتىنى ھېساپلاپ چىققان. رېئاللىق بىلەن ئېيتقاندا كۆپ مىقداردىكى ئىنسان كۈچى تارىمغا يەرلەشتۈرۈلگۈدەك ئۈچۈن بۇرۇن تەرەققى قىلالمىغان يەرلىك رايونلاردىكى مۇلازىمەت، قوشۇمچە يېمەكلىك ۋە پىشىغلاپ ئىشلەش سانائىتى ناھايىتى تېز تەرەققى قىلدى. ھازىر نېفىتلىك قۇرۇلۇشتىن مەنپەئەت ئېلىۋاتقان يەرلىك خەلق لەرنىڭ سانىمۇ خېلىلا كۆپ. ئۆتەن مۇشتە ھەممە نەرسە دۆلەت تېگەلگىدە بولغاچقا، يەرلىك خەلق تېگىدىغان مەنپەئەت چەكلىك ئىدى. ھازىر بازار ئىقتىسادى ۋە زىيىتى ئاستا مۇلازىمەت، پىشىغلاپ ئىشلەش قاتارلىق ساھەلەردە شەخسەلەر ئىش قىلالايدۇ. شۇنداق ئېكەن شىنجاڭدا چوڭ كۆلەملىك بايلىق ئېچىۋېتىش بىلەن تەڭ يەرلىك مىللەتلەرنىڭ بۇلاردىن بېھزىستە مەنپەئەتتە ئېگە بولۇش نىسبىتى روشەن ھالدا ئۆستى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار سودا - سېتىققا، ماھىرىيەتلىك، شۇڭلاشقا بازار ئىقتىسادىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە شىنجاڭ بايلىقىنىڭ ئېچىلىشى ئېلىپ كېلىدىغان سودا - مەدەنىيەت مۇھىتىغا ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئوبدان ماسلىشالايدۇ. گاۋ: بۇگۈن بىز سۆزلەشكەن مەسىلە ئىكەن ئەگەر بۇلگۈنچىلىكنىڭ پەيدا قىلىدىغان ئاقسۆڭەكلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ ئالغىنىمىزدا تۈۋەندىكىدەك نەتىجە چىقىدۇ. يەنى تېبەتلىكلەرنىڭ مۇستەقىل بولۇش نېھتىمالى ناھايىتى يۈكسەك. تىبەت بىلەن سېلىش تۇرساق شىنجاڭدىكى يەرلىك خەلقنىڭ كەلگۈسىدە مىللىي مۇستەقىللىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش نېھتىمالى ئۈنچىلىك چوڭ ئەمەس. ئەڭ يامان بولسا، مىللىي قوزغۇلاڭ تېخىمۇ ئۈمۈملىشىدۇ ۋە ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ تۇرىدۇ.

شۇي: ۋاقىت قانچە قىسقا بولسا، شىنجاڭدىكى مىللىي مۇستەقىللىقنىڭ نېھتىمالىغى شۇنچە چوڭ. ۋاقىتنى قانچە ئۇزۇنغا سوزالساق، بۇ نېھتىماللىق شۇنچە ئاز (ۋاقىتنى قولدىن بېرىپ قويساق، مۇستەقىللىقنىڭ نېھتىمالى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ۋاقىتتىن قانچە ياخشى پايدىلانسا، بۇ شۇنچە ئاجىزلايدۇ تەبىئىيلىقىنىڭ ئىزاھاتى).

گاۋ: ئۇنداقتا پەرز قىلايلى، جۇڭگودا كەلگۈسىدە دېموكراتىك بىر ھۆكۈمەت بولغاندا ئۇ چوقۇم ئاساس قانۇندا يېزىلغانلارنى ئىزچىللاشتۇرىدۇ. تىبەت بەلكى ئۇ زاماندا سايلام ئارقىلىق مۇستەقىللىقنى ئېلىشى مۇمكىن. ئۇ زاماندا شىنجاڭ سايلام يولى بىلەن مۇستەقىللىقنى ئۆزىنىڭ ئاز سانلىق ئادەملىرى بىلەن ئالدىن ئاشۇرالمىدىغان بولغاچقا تېررورلۇق قىلىشتىن باشقا يولى قالمايدۇ.

شۇي: شىزاڭ بىلەن سېلىشتۇرساق، شىنجاڭدىكى خىتايلارنىڭ شىنجاڭغا ئۆز يۇرتىدەك مۇھەببىتى بار. شىنجاڭنىڭ ئىقلىمى خىتايلارنىڭ ياشاشى ئۈچۈن مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئىچكىرىدىكى تۇرمۇشتىن كۆپ ياخشى ھېساپلىنىدۇ. 1950- ۋىللارنىڭ بېشىدا خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىشچى كۈچى دەپ كۆچۈرۈپ چىققان خىتايلار بۇ يەرلەرنى ئۆزلىرىنىڭ «ئانا ۋەتىنى» دەپ قارىماقتا. ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشتىن كېيىن شىنجاڭدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كەتكەن خىتايلار ئۆي - جاي،

مائاش ۋە يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە لەردىن ئىچكىرىنىڭ شارائىتىنىڭ خېلىلا ناچار ئېكەنلىكىنى ھېس قىلىشتى ۋە ئۆزلىكىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى. خىتاي ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر سىرتتىن كۆرۈنگەندەك ئۈنچىۋالا ئېغىر ئەمەس.

بىر قانچە ئون ۋىل ئىچىدە جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ھەربىي قىسىملارنى ناھايىتى كۆپ قوراللار دورى. ئۆتمۈشتە شىنجاڭدا پارتلىغان قوزغۇلاڭلارنىڭ بۇ قوراللىق قىسىملارنىڭ قوللىنىشى قوراللار بىلەن بېھزىستە مۇناسىۋىتى بار بولغان يەرلىك قوراللىق قىسىم يەنىلا ئۇيغۇر-لارنىڭ قولىدا دېگەن گەپ. ھەتتا بۇلاردا ئېغىر تىپتىكى قوراللارمۇ بار بولىدۇ. شۇڭلاشقا ھازىر ياكى كەلگۈسىدە مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۇستاتسىلا پارچىلىنىدىغان بولسا شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەر مەزكۇر قوراللاردىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئارمىيەسىنى قۇرىدۇ. بۇ يەرلىكنىڭ تەھدىد كۈچى يەنى تەرلىك دەرىجىدە چوڭ بولىدۇ. لېكىن يەنە 10 ۋىل ۋە ياكى تېخىمۇ ئۇزاق بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىقتىساد مۇقىم تەرەققى قىلسا شىنجاڭنىڭ «پۈتۈن لەي مۇقىم» بولۇش نېھتىمالىغى ناھايىتى ئۇقۇرى.

چىن: مەيلى مۇستەقىللىق بولسۇن، مەيلى بىرلىككە كېلىش مەسىلىسى بولسۇن ھەممىسى چوڭ بىر مەسىلە لىكە كېلىپ تاقىلىدۇ. يەنى پۈتۈن جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ كەلگۈسىدىكى ماڭىدىغان يولغا مۇناسىۋەتلىك. بايلىق مەسىلىسىگە كەلسەك، موڭغۇل لارمۇ ئوخشاشلا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىنى بۇلاڭ - تاللاڭ قىلىۋاتقانلىقىنى ھېساپلىماقتا. بىراق بۇ مەسىلە چوڭ قۇرۇغلۇقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن ھەل قىلىشقا بولىدىغان مەسىلىدۇر. لېكىن ھازىرقى ئەھۋالدا مۇستەقىللىق ھەققىدە ئەمەلىي ئىش قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، سۆزىنى سۆز-لەشكىمۇ بولمايدۇ.

شۇي: ھازىرقى مەركەزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان سىياسىتى ئەمەلىيەتتە بولسا ئوتتۇرىدا سىقىلىپ قالماقتا. ھېچ نېمە قىلىشنى بىلمەيۋاتىدۇ. ئۈنۈملۈك يەردە ناھايىتى ئۈنۈملۈك، ئۈنۈمى بولمىغان يەرلەردە بۇ مىللىي سىياسەتلەرنىڭ ھېچ بىر نەھىيىتى يوق. لېكىن ئەمەلىيەتتە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كوتىرول قىلىشى خىتاي ھەمسە ئېغىر. خىتايلاردىن تەلەپ قىلىدىغىنى كوممۇنىستىك پارتىيەگە قارشى تۇرماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەردىن تەلەپ قىلىدىغىنى: بىرىنچىسى، گۈگۈندەك قارشى تۇرماسلىق، ئىككىنچىسى، مۇستەقىللىق نېھتىمالى ھەققىدە سۆز قىلماسلىق. گاۋ: مېنىڭچە سۆزۈپلەر پارچىلاپ چىقىدۇ. بۇرۇن ئىسپاندىكى مۇسۇلمان دىنچىلارنىڭ شىنجاڭغا ئېقىپ كىرىشى بىلەن شىنجاڭدىكى تېررورلۇق ۋاقىئەسى بۇرۇنقىدىن بەكلا كۆپىيىپ كەتتى. بۇ كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىك مەسىلە. بىراز بۇرۇن مىللىي بولۇش ئۇختىسىدىن، شىنجاڭدىكى مەسىلىنىڭ شىزاڭدىن ئېغىر ئەمەسلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئېلىق. ئانما ھازىر سىرتقى دۇنيانىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىگە ئىشلەتكەن بېسىمى شىزاڭ مەسىلىسىگە ئىشلەتكەن بېسىمدىن خېلىلا ئېغىر. شىزاڭ مەسىلىسىدە سىرتقى دۇنيادا پەيدا بولغان بېسىم كۈچىنىڭ ئىچى بوش. شىنجاڭ مەسىلىسى پەيدا

قىلغان بېسىم كۈچى، راستىنى ئېيتساق، ناھايىتى ئېغىر سەۋەبى بولمىسى، شىزاڭنىڭ دىنىي جەھەتلەردىن بولغان ئالاقىسى چەت ئەللەردە كەڭ ئەمەس. بىراق شىنجاڭنىڭ دىنىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى سەۋەبىدىن كۆپ دۆلەتلەرنىڭ بېسىم كۈچىنى پەيدا قىلا لايىدىغان ئالاھىدىلىكى بار.

بېيجىن دارىلفۇتۇنى خەلقئارا سەياسەت فاكولتېتى پروفېسسورى جياڭ جېروڭنىڭ قارىشىچە «يېقىندىن بېرى شىنجاڭ رايونىدا خىتايلارغا قارشى، گۈگۈندەك قارشى تارقاتىلغان «گۈگۈندەك يوقالسۇن!» «ختاي-لار يوقالسۇن!» دېگەن شۇئارلارنى ئاڭلاپ تۇرۇشقا بولىدۇ. بۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىشتىن كېيىن خەلقئارادىكى بەزى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگونىڭ چېگارا بويىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا سىڭىپ كىرگەنلىكىنىڭ بىر ئالامىتى ئېكەن» دېگەن.

بۇ ئەھۋالدىكى شىنجاڭ مەسىلىسى بىلەن شىزاڭ مەسىلىسىنى سېلىشتۇرۇشنىڭ ئۆزى يەنىلا قول كۆيدۈرۈر دېگەن بىر ئالاھىدىلىككە ئېگە. تاڭ: ئەگەر چوڭ قۇرۇغلۇق يەنىلا مۇستەبىت يوللار بىلەن بۇ دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بولسا، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پارتلايدىغان مىللىي قوزغۇلاڭنىڭ ئېغىر-لىق دەرىجىسى بىز بوگون تەسەۋۋۇر قىلىنمىزىدىن كۆپ ھەسسە ئېشىپ كېتىدۇ.

چيەن: خىتايلارنىڭ ھەممىسى ھا زىر چەت ئەل تىلى ئۈگەنمەكتە. بۇ دىن كېيىن ئۇيغۇرلاردىمۇ خىتايچىنى قانچە ياخشى بىلىسەك ئۆزىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن، باشقا جەھەتتە لەردىن بولسۇن، تېخىمۇ پايدىلىق دەپ قارايدىغان ئەھۋال بولامدۇ؟

شۇي: ئۇيغۇرلارغا ئوخشىغان مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ خىتايچە ئۈگىنىشى بىلەن خىتايلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۈگىنىشى ھەرگىزمۇ ئوخشىمايدۇ. خىتايلار چەت تىلنى بىر خىل پايىدلىق ۋاسىتە سۈپىتىدە قاراپ ئۈگىنىدۇ. ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش مۇسۇلمان مىللەتلەر بولسا خىتايچىنى ئۆزلىرى ياخشى كۆرمىگەن بىر مىللەتنىڭ تىلى دېگەن قاراشتا مۇئامىلە قىلىپ ئۈگىنىدۇ.

ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خىتاي مەدەنىيىتىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، مىللىيەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە دىنىي ئامىللار ناھايىتى قويۇق بولۇپ، سەياسىي مەزمۇنلار يوق دېيەرلىك. خىتايلارنىڭ مەدەنىيىتىدە بۇنىڭ ئەكسىچە. 1949- ۋىلىدىن كېيىن خىتايلارنىڭ مەدەنىيىتىدىكى سىياسىي ئامىللارنى گۈگۈندەك ناھايىتى تەرەققى قىلدۇرۇۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئىشلار بىلەن ھەرگىز كارى بولمىدى. بىراق بۇرۇنقى دەۋىر-لەردىكى خىتايلار مەدەنىيىتى ئىچىدە دىكى سىياسىي ئامىللارنى گۈگۈندەك داڭ ئۇيغۇرلارغا مەجبۇرلىدى. ئانما ھازىر خىتايلارنىڭ سىياسىي مەدەنىيىتى تېز سۈرئەتتە ئاجىزلاۋاتىدۇ. چۈنكى بۇرۇن گۈگۈندەك خىتاي مەدەنىيىتىنى ئۆلچەم قىلىپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى مەجبۇرلىدى. ئاسسىمىلىيەتسىيە قىلغان. مۇسۇلمانلاردىن تەلەپ قىلىنغان نەرسە، ئۆزلىرىنىڭ دىنىي مەدەنىيىتىنىڭ ئورنىغا خىتايلار مەجبۇرلىغان سىياسىي مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ئىدى.

خۇلاشە قىلغاندا، خىتايلارنىڭ مەدەنىيەتتە سىياسەتسىزلىشىشى، شىنجاڭدىكى مىللىي مەسىلىنىڭ مۇندىن كېيىن نورمال ھالدا تەرەققى قىلىشىنىڭ يالدىنقى شەرتلىرىنىڭ بىرىسى. خىتايچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت كوكيار